

Мацелюх І.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВІРИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Публікація присвячена юридичному аналізу складів злочинів проти християнської віри, передбачених законодавством Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а також відповідними джерелами церковного права. Залежно від ознак злочину здійснено їх класифікації на окремі групи. Простежено за змінами в князівському законодавстві, які визначали міру державного переслідування за злочини проти віри. Висвітлено підходи до їх класифікації, що містяться в історіографічній літературі дореволюційних вчених та в розвідках сучасних дослідників вітчизняного права.

Ключові слова: злочини проти віри, церковне правопорушення, джерела церковного права, Велике князівство Литовське, Річ Посполита.

Постановка проблеми. Перша половина XIV ст. принесла значні зміни в суспільно-політичне життя України. Вони пов'язані, насамперед, з падінням української державності та входженням її етнічних територій до складу Польського королівства, Великого князівства Литовського та Московського царства. У межах втрачених територій чи не єдиним інститутом, що продовжував залишатися консолідуючим національним фактором, була церква, яка перебрала на себе місію охоронця суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлюючи проблеми стратифікації видів церковних правопорушень, що існували в період перебування України у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, варто вказати на її малорозробленість. Усі дореволюційні каноністи та переважна більшість істориків права здебільшого зосереджувалися на висвітленні церковного права Московського царства, залишаючи поза межами дослідницького інтересу суспільні відносини Великого князівства Литовського. Лише в роботі «Лекции по истории русского права» її автор О. Малиновський вперше порушив питання стратифікації церковних злочинів. Вчений акцентовано загострював увагу на особливостях правопорушень проти віри у Великому князівстві Литовському [1, с. 5]. До кримінально караних злочинів проти віри О. Малиновський зарахував такі діяння: навернення до ісламу або іудаїзму, вигодовування жінками-християнками дітей євреїв чи турків, перетворення іновірцями християн на залежне населення [2, с. 440–441].

У межах нашої тематики працювали й окремі сучасні історики права. З урахуванням сучасних досягнень науки кримінального права вони пропонують свої підходи до проблеми стратифікації церковних злочинів у Великому князівстві Литовському. Так, представники львівської школи історії права, серед яких І. Бойко, М. Бедрій, Б. Тищик, І. Терлюк, залежно від об'єкта злочинного посягання виділяли такі злочини проти релігії та церкви, як перехід християнина в іслам чи іудаїзм [3, с. 98–99; 4, с. 260; 5, с. 107].

Представники школи історії права Київського національного університету ім. Шевченка наводять іншу стратифікацію, де до злочинів проти віри зараховують лише перехід або заохочення до переходу в іудейство чи іслам [6, с. 69]. Цю стратифікацію О. Нелін доповнив іншими складами злочинів. Так, до злочинів проти віри він додав ересь [7, с. 69].

Постановка завдання. Послугуючись історіографічною спадщиною попередників та залучивши правові пам'ятки Великого князівства Литовського, маємо на меті запропонувати власну стратифікацію злочинів проти релігії та церкви.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Великому князівстві Литовському до групи злочинів проти віри та церкви належать такі види протиправних вчинків, як: тримання іновірцями християн у неволі, апостазію чи заохочення до неї, оскотлення, вигодовування жінками-годувальницями дітей іудеїв чи мусульман, ересь, чародійство.

Нагадаємо, що в Руській державі сповідування політеїзму чи виконання язичницьких обрядів становило один з основних видів злочину проти віри. Натомість Велике князівство Литовське спрямовувало правові засоби на захист християнства від ісламу та іудаїзму. Не встановлюючи очевидних дискримінаційних санкцій для мусульманської та єврейської спільноти, яка не лише проживала на території держави, а й сповідувала свою монотеїстичну віру, законодавець встановив одне застереження у вигляді заборони тримання християн у неволі. Вперше воно з'являється у Литовському Статуті 1529 р., а потім дублюється з наступними редакціями. «Також постановляємо, – йдеться в Першому Литовському Статуті, – якби який жид або татарин будь-якого стану християнина купив або взяв у заставу, від цього часу наказуємо воєводам, старостам, державцям, щоб вони про те довідалися і кожного християнина звільняли з неволі у жиди або татарина» (Роз.11, арт. 5., I Лит. Статуту) [8, с. 282].

Ознаки злочину апостазії або віровідступництва вперше вміщені в Литовському Статуті 1566 р. Відповідну норму також знаходимо і в Третньому Литовському Статуті. Відмова від християнства розглядалася як злочин з високим рівнем суспільної небезпеки. Законодавець застерігав від переходу до іудаїзму та ісламу. Злочинними вважалися також підбурювання, заохочення, агітація до відмови від християнського віровчення: «Ні в жидівство, ні в бусурманство намовляти або обрізати не мають, а якби то посміли вчинити, то без усякої милості карати» (Роз. 12, арт. 5, II Лит. Статуту; Роз. 12, арт. 9, III Лит. Статуту) [9, с. 387; 10, с. 312].

Артикул передбачав заборону на здійснення оскотчення. Законодавство попередньої епохи не знало подібного складу злочину. Він не був відомий ні правовій системі Візантії, ні Руській державі. Ймовірно, нові суспільно-політичні відносини потребували його запровадження в систему церковного права.

Артикул 5 розділу 12 Другого Литовського Статуту та арт. 9 розд. 12 Третнього Литовського Статуту містили додаткові застереження щодо іудеїв та мусульман. Їм заборонялося обіймати будь-які державні посади включно із представництвом в пани-радї. В статутах про це беззастережно говориться: «Уставуємо і від цього часу мати хочемо, аби жид, татарин і кожен бусурман на посаду і ні на який вряд від нас, Господаря, ані від панів-рад наших призначений не був» (Роз. 12, арт. 5, II Лит. Статуту; Роз. 12, арт. 9, III Лит. Статуту) [9, с. 387; 10, с. 312].

Приписи артикулів містили ще одну новелу. Злочинцем визнавалася жінка, що годувала дітей іновірців. Подібна норма в пам'ятках права попередніх епох відсутня. Натомість, у Великому князівстві Литовському вона міститься в редакціях Другого та Третнього Статутів: «А мамки християнки у дітей жидівських і усіяких бусурманських бути не мають» (Роз. 12, арт. 5, II Лит. Статуту; Роз. 12, арт. 9, III Лит. Статуту) [9, с. 387; 10, с. 312]. Ймовірно, в такий спосіб державна влада застерігала християн від зближення з представниками інших світових релігій, оберігаючи чистоту, зберігаючи гегемонію християнства в поліконфесійній державі.

На протиправність єретичних діянь вказувало єдине джерело – Жалувана грамота Литовського Великого князя Олександра нареченому Київському митрополиту Йосифу і православним єпископам Литовських і Руських областей про недоторканність Святительського суду і церковного майна на основі так званого «Свитку Ярослава» від 20 березня 1499 р. Ні Великий князь Київський, ні Великий князь Литовський не змогли визначити кваліфікуючі ознаки цього злочину. Окрім того, в інших правових пам'ятках на існування цього виду злочину немає вказівок. На нашу думку, такий факт продиктований політикою державної влади щодо підтримки всього християнства. В країні, де співіснували православні, католики, а з часом з'явилися протестанти і греко-католики, недоцільно було проголошувати істинність однієї віри та єретичність інших. Невідворотність можливих внутрішніх конфліктів застерігала владу від здійснення такого кроку. Саме тому ознаки єретичних діянь як виду церковного злочину не стали пріоритетом законодавчих ініціатив у Великому князівстві Литовському. Державна влада пішла іншим шляхом – Жалуваною грамотою 1499 р. вона одноразово підтвердила факт заборони єресі як явища протиправного характеру [11, № 166 с. 191].

Одним із видів злочинів проти віри визнавалося чаклунство. Якщо в Руській державі йому приділена значна увага в багатьох джерелах церковного права, то Велике князівство Литовське йому відвело значно менше місце. Жорсткі санкції за вчинення чародійства встановлені вперше Судебником великого князя Казимира 1468 р. Пункт 18 кодексу прямо вказує на застосування смертної кари до особи, що підозрюється у вчиненні іншого злочину, але намагається врятуватися від відповідальності, вдаючись до чаклунства: «А якщо татя піддадуть мукам, а він зілля

знає, і докази будуть проти нього добрі: сочиння сока, або бував перед тим крав, або бував мучуваний, і про те відала околиця, то того зелійника, хоча і не зізнається під муками, повісити» [12, с. 51]. Судячи зі змісту статті, факт застосування зілля не був підставою для притягнення до відповідальності. Законодавця турбує лише те, що підозрюваний намагається під дією чар перешкодити процесу дізнання [12, с. 87]. Проте тогочасна судова практика наводить численні випадки порушення кримінальних справ та притягнення до відповідальності за чаклунство в усіх його формах та проявах [13].

Слід наголосити, що чаклунство заборонялося не тільки світським, а й власне церковним законодавством. Так, у Грамоті Константинопольського патріарха Єремія II 1586 р. на заснування Львівського церковного братства засуджувалися не лише особи, що здійснювали ворожіння, чаклування, а й ті, хто до них за отриманням цієї послуги звертався. «А якщо в якомусь місті або селі буде чаклунка або ворожка, – йдеться в Уставі братства, – нехай знищаться й ті, що дияволом сплутані, до чародійок і ворожок ходять, – відлучайте» [14, с. 10].

Пройшовши через законодавчі заборони Руської держави, язичницька традиція волхвування, чародійства, ворожіння так і не викорінилася. «Усі церковні заборони нічого не допомагали, – констатував історик церкви Іван Огієнко (митрополит Іларіон), – бо віра в волхвів, ворожбитів була в нас дуже сильна, адже чарівники, відуні знали усе минуле й майбутнє людини, і добре допомагали зіллями та заговорами при недугах» [15, с. 217]. Митрополит стверджував, що під впливом християнства заговори почали поєднуватися з молитвами і в такій інтерпретації увійшли до складу Требників. Позитивна трансформація чаклунства не позбавила його негативного впливу, «де під дією чарів злі люди наврочували, ворожили словом, поглядом, зіллям на шкоду іншим» [15, с. 217]. Суспільство остерігалось і боялось злих чаклунів, які проголошували себе провидцями людських доль, тому вживало всіляких заходів для притягнення їх до відповідальності.

Соборні джерела церковного права, серед яких слід назвати і Правила Віленського православного собору 1509 р., розширили кваліфікаційні ознаки злочинів проти віри та включили нові склади злочинів, відсутні у світському законодавстві. Йдеться про симонію, порушення права патронату та використання Кормчої Книги світськими людьми. Названі види церковних злочинів від-

сутні в правових пам'ятках попередньої епохи. Своєю появою вони зобов'язані виключно Великому князівству Литовському та суспільно-політичним обставинам, що склалися в процесі державно-церковних відносин.

Симонія (продаж церковних посад, вимагання матеріальної вигоди за надання церковних послуг, підкуп виборців церковних ієрархів тощо) [16, с. 509–510] з'являється як наслідок численних порушень церковних правил священнослужителями. Замість організації конкурентного проведення виборів на посади єпископів, останні набували кафедри шляхом їх купівлі у світської влади; настоятелі купували приходи; ченці – ігуменські посади в монастирях. Ганебну практику, що склалася в церковному середовищі, намагалися викоренити правила Віленського собору, якими заборонялася торгівля духовними посадами та індульгенція, переслідувалося недотримання правил рукоположення та зловживання у сфері виборчого процесу церковних архієреїв. У першому правилі Собору сказано: «Дехто з нашого закону заради мирської зради і влади, ще за живого і здорового єпископа, перш, аніж він помре, на те єпископство зазіхають підкупом і купують його без згоди на те митрополити єпископів, і без розгляду князів і панів нашого закону грецького, таким, згідно канонічних правил, запідаємо і забороняємо» [17, с. 42].

Порушення з боку світської влади права патронату церковні ієрархи Київської митрополії також включали до категорії злочинів проти віри. Так, церковним патронам заборонялося без дозволу єпископа звільняти священників та замість них призначати нових. У разі встановлення такого факту церква забороняла проводити службу за таким призначенням [18, с. 113; 19, с. 120].

Доволі нестандартне правопорушення відображене в 13-му правилі Віленського собору. Ним заборонялося користуватися мирянам Кормчою Книгою, а також читати та тлумачити церковні канони [19, с. 120–121]. Поява такої норми пояснюється широким розгортанням реформаційних рухів у XVI ст., що мали на меті домогтися спрощення релігійних обрядів, здешевлення церкви, спираючись при цьому на Святе Письмо. Наперекір вимогам реформації церковне законодавство дозволяло священникам монополізувати право тлумачити і застосовувати приписи Кормчої Книги, беручи під свій контроль увесь церковно-правовий простір.

Висновки. Таким чином, на підставі аналізу відповідних джерел права ми виокремили від-

повідні різновидності злочинів проти віри та церкви. У Великому князівстві Литовському законодавець означеним правопорушенням присвятив недостатньо уваги. Охороняючи християнську релігію загалом, а не одну її гілку, склад злочинів проти віри набув іншого змісту. Так, світські джерела права передбачали відповідальність за такі діяння, як тримання іновірцями християн у

неволі, апостазія (перехід до іншої релігії) чи заохочення до неї, оскоплення, вигодовування жінками-годувальницями дітей іудеїв чи мусульман, ересь, чародійство. Джерела церковного права до цієї групи додавали правопорушення, які раніше не були зафіксовані, а саме: симонія, порушення права патронату та заборона користування Кормочою Книгою світськими людьми.

Список літератури:

1. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Университетские известия. 1894. № 8. Август. С. 1–51.
2. Малиновский И.А. Лекции по истории русского права; под. ред. В.А. Попелюшко. Москва, 2015. 696 с.
3. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.): навчальний посібник. Львів, 2013. 408 с.
4. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів, 2014. 904 с.
5. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ, 2011. 944 с.
6. Захарченко П.П. Історія держави та права України: підручник. Київ, 2005. 368 с.
7. Нелін О.І. Історія держави і права України: підручник. Київ, 2016. 719 с.
8. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. 464 с.
9. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С.В. Ківалов та ін. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003. 558 с.
10. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. В. Ківалов та ін. Т. 3. Кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса, 2004. 566 с.
11. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т СПб., 1846. Т. 1. (1340–1506 гг.). 1506 с.
12. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року: монографія. Миколаїв, 2009. 112 с.
13. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Т. 18. Акты о копных судах. Вильна, 1891. 634 с.
14. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Т. 3. Отд. 1: Акты Львовского Братства. Киев, 1898. С. 3–66.
15. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу; упорядник М. Тимошик. Київ, 2016. 440 с.
16. Никодим (Милаш) еп. Православное церковное право. СПб., 1897. 708 с.
17. Деяние Виленскаго собора 1509 г. При митрополите Иосифе Солтане. Описание Киево-Софийскаго собора и Киевской иерархии присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софиевской церкви. Киев, 1825. С. 40–48.
18. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. 306 с.
19. Ісіченко І. Історія Християнської церкви в Україні. Харків, 2003. 472 с.

КЛАССИФИКАЦИЯ И ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ВЕРЫ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ И В РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

Публикация посвящена юридическому анализу составов преступлений против христианской веры, предусмотренных законодательством Великого княжества Литовского, Речи Посполитой, а также соответствующими источниками церковного права. В зависимости от признаков преступления осуществлена их классификация на отдельные группы. Прослежено за изменениями в княжеском законодательстве, которое определяло меру государственного преследования за преступления против веры. Освещены подходы к их классификации, содержащиеся в историографической литературе дореволюционных ученых и в научных трудах современных исследователей отечественного права.

Ключевые слова: преступления против веры, церковное правонарушение, источники церковного права, Великое княжество Литовское, Речь Посполитая.

**CLASSIFICATION AND CHARACTERISTICS OF CRIMES AGAINST FAITH
IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIAN AND POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH**

The publication is devoted to the legal analysis of the components of crime against the Christian faith stipulated by the laws of the Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, as well as relevant sources of ecclesiastical law. Depending on the characteristics of the crime, their classification into separate groups has been made. It has been traced for changes in the princely legislation which determined the extent of state prosecution for crimes against the faith. The approaches to their classification, contained in the historiographic literature of pre-revolutionary scientists and in the studies of contemporary researchers of Russian law, are highlighted.

Key words: *crimes against the faith, church offenses, sources of ecclesiastical law, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian commonwealth.*